

O SÚVISLOSTI SKLADBY SPISOVNÉHO JAZYKA A NÁREČÍ*

JOZEF ŠTOLC (Brno)

Niet pochybnosti o tom, že syntax nárečia sa viac alebo menej odlišuje od syntaxe spisovného jazyka. Odlišuje sa zaiste aj syntax hovoreného jazyka od syntaxe písaného jazyka. Ide o to, aký charakter majú tieto rozdielnosti. Možno so zreteľom na ne hovoriť o osobitných a svojbytných syntaktických systémoch, či sú to len obmeny jedného systému?

Štruktúra vety v jazyku má ďalekú historickú kontinuitu. Bola pevná už v období, keď sa príslušným jazykom ešte nepísalo. Hovorený jazyk, v pravom slova zmysle nárečie ako jazykovozemepisný útvar, sa stal východiskom i základom písaného a spisovného jazyka. Systém nárečia sa stal systémom charakterizujúcim jazyk písaný vo všetkých úsekoch jazykovej stavby a materiálová zložka nárečia sa stala základnou zásobou vyjadrovacieho materiálu písaného jazyka. Písaný jazyk čoskoro vystupuje z úzkych hraníc svojho nárečia, rozširuje svoju pôsobnosť na územie iných nárečí, stýka sa s blízkymi i vzdialenejšími nárečiami, pričom na území všetkých týchto nárečí slúži ako spoločný medzinárečový a neskoršie nadnárečový dorozumievací prostriedok. Táto funkcia písaného jazyka vedie k modifikácii vyjadrovacieho materiálu, k jeho doplneniu novými prvkami a k opusteniu niektorých krajových prvkov. Celospoločenská a nadnárečová funkcia písaného jazyka vyvoláva rozmanité obmeny, rozmnoženie vyjadrovacích jednotiek a celkov a ich vertikálnu, vrstvomú a funkčnú diferenciaciu podľa toho, ako sa rozrastá do šírky a do hĺbky životná pôsobnosť spoločnosti, ktorá je nositeľom jazyka. Modifikuje sa systém hláskoslovný, vyrovnávajú sa niektoré morfológické prostriedky, tvary a diferencuje, rozvetvuje a rozmnožuje sa spôsob využívania syntaktického systému atď. Ale napriek tomu všetkému možno bezpečne poznať aj po dlhom čase, že spisovný jazyk i pri tom všetkom, že jeho funkcie a repertoár prostriedkov sú v porovnaní s východiskovým nárečím veľmi rozšírené, zachováva si predsa len základné črty východiskového nárečia. To je zrejme aj v jazykoch s veľmi dlhou spisovnou tradíciou (napr. v češtine, v nemčine ap.).

Systém gramatických kategórií v slovanských jazykoch sa prebudoval v časoch rozpadu praslovanskej jazykovej jednoty a tesne po ňom. Skoro sa vykryštalizoval,

* Příspěvek byl dodán písemně. (Pozn. red.)

ustálil a dobre slúži vyjadrovacej potrebe slovanských národov podnes. Gramatické kategórie reprezentujú systém, podľa ktorého sa upravujú gramatické tvary slov tak, aby mohli slúžiť ako prostriedky pre vyjadrovanie vetných vzťahov za účelom dorozumievacím. Medzi potrebou vety a možnosťami morfológického opracovania jazykového (slovného) materiálu, ktorý túto potrebu uspokojuje, je vzájomná korešpondencia, vyváženosť a viazanosť. Syntaktický systém predpokladá primeraný systém morfológický a naopak. Ak sa nemení nič v sústave morfológickej, nemôže sa nič meniť ani v sústave syntaktickej, totiž v sústave vety ako v najmenšej štruktúrovanej dorozumievacej jednotke.

Pri porovnaní syntaktickej a morfológickej sústavy v nárečiach a v spisovnom jazyku možno konštatovať obyčajne úplnú alebo skoro úplnú zhodu. Sotva možno hovoriť o syntaktickom systéme spisovného jazyka, ako by to bol svojbytný systém. V žiadnom prípade nie je syntaktický systém spisovného jazyka od systému nárečového izolovaný a odtrhnutý. Skôr možno konštatovať, že v rámci národného jazyka existuje vo všetkých útvaroch hovorených i písaných, tradičných i spoločenských, umeleckých i odborných jeden syntaktický systém, založený na jednom základnom, i keď ďalej rozvinutom a diferencovanom princípe.

Syntaktický systém slúži bezprostredne dorozumievaniu. Obidvaja účastníci dorozumievania, hovoriaci i počúvajúci, sú akoby vyladení na rovnakú vlnu. Keby toho nebolo, nebol by možný žiaden dorozumievací styk. Keby systém syntaxe spisovného jazyka bol postavený na inom princípe ako syntaktický systém nárečí, nastal by nevyhnutne pre nemožnosť dorozumenia stav vzájomnej izolácie a jazykový rozchod dvoch spoločentiev, a to jedného, ktoré používa nárečie, a druhého, ktoré používa spisovný jazyk.

V normálnych pomeroch však pozorujeme, že medzi spisovným jazykom a nárečím je úzky kontakt. Dochádza k nemu nielen medzi dvoma členmi tej istej spoločnosti, ale dokonca u jedného a toho istého človeka, ktorý zamieňavo hovorí spisovným jazykom i nárečím, ako by bol dokonalý „bilingvista“. U takéhoto človeka spisovný jazyk i nárečie nestoja proti sebe ako systém proti systému, ako dve rozdielne kvality. Hovoriaci čerpá z oboch ako zo zásoby štylisticky vrstvených prostriedkov podľa okolností a podľa potreby. Aj príslušníci nárečí, ktorí spisovným jazykom nehovoria, pokladajú spisovný jazyk za svoj jazyk, ku ktorému sa vedome priznávajú. Príslušník nárečia siaha pri istých príležitostiach po prostriedkoch spisovného jazyka a vidí v tom prechod k vyššiemu spôsobu vyjadrovania, teda prostriedky spisovné hodnota ako prostriedky štylistické. Spisovný jazyk a jeho syntaktický systém je organickým pokračovaním syntaktického systému nárečia objektívne i subjektívne z hľadiska hovoriacich. Z toho pramení povedomie príslušnosti k národnému jazyku a povedomie jazykovej jednoty nárečia i spisovného jazyka.

Áká je teda povaha rozdielov medzi syntaxou spisovného jazyka a syntaxou nárečí? Je jasné, že nie sú to rozdiely v základnej štruktúre vety, vetných vzťahov. Musia to byť teda rozdiely iné, a to rozdiely vo využívaní zásoby syntaktických pro-

striedkov, lexikálneho i morfológického materiálu. Preto niet dôvodu hovoriť o syntaxi spisovného jazyka ako o systéme a o syntaxi nárečí tiež ako o systéme, ktorý stojí v protiklade k systému syntaxe spisovného jazyka.

Keď sa hovorí o nárečovom členení, myslí sa vždy na členenie hláskoslovné. Hláskoslovná diferenciacia býva niekedy natoľko pestrá, že sa vedľa seba vydeľujú rôzne zvukové systémy, charakterizované fonologickými protikladmi inej kvality. A predsa aj medzi zvukovo ostro odlišenými nárečiami existuje možnosť pomerne ľahkého a bezpečného dorozumenia. Bez ďalšej analýzy možno povedať, že rôznosť fonologických systémov (pravda, len v rámci toho istého jazyka, alebo nanajvýš v rámci blízko príbuzných jazykov) v princípe neznemožňuje dorozumievanie. Príčina toho väzí v tom, že fonologický systém a systém dorozumievacej jednotky (vety) navzájom priamo nesúvisia a nepodmieňujú sa. Zmeny vo fonologickom systéme nevyvolávajú nevyhnutne zmeny vo vetnej štruktúre. Fonologický systém a systém vety sú na dvoch najvzdialenejších protilahých póloch jazykovej stavby. Zvukové prostriedky sú základné a najjednoduchšie elementy jazyka. Veta je najmenšia a základná dorozumievacia jednotka, ktorá v hierarchii systémových jednotiek jednotlivých plánov jazykovej stavby stojí najvyššie a je jej posledným ohnivom. Ani jedno ani druhé samo osebe neexistuje. Zvukové elementy sa vyskytujú iba v slovách a tvaroch v platnosti označovacieho materiálu, za ktorým sú vecné i gramatické významy. Morfológia má vzťah jednak k slovnej zásobe (tvorenie slov), jednak k vete (flexia). Je to, obrazne povedané, továreň, v ktorej sa slová akoby prírodné tovary a polotovary ďalej špeciálne upravujú pre použitie vo vete, t. j. dáva sa im podľa gramatických kategórií tvar, ktorý ich uschopňuje zastávať isté vetné funkcie a byť vo vetnom celku dorozumievacím prostriedkom. Súvislosť morfológie, predovšetkým flexie s vetou je bezprostredná a priama. Zmena v morfológii vyvoláva nevyhnutne zmeny v syntaxi alebo naopak. Pri porovnaní morfológie spisovného jazyka s morfológiou nárečí na prvý pohľad sa zistí, že vnútorný systém gramatických kategórií je v spisovnom jazyku i v nárečiach rovnaký. To je prirodzené, lebo aj systém vety je rovnaký. Všetky alebo skoro všetky tvaroslovné odlišnosti medzi spisovným jazykom a nárečiami toho istého národného jazyka sú vlastne len odlišnosti vonkajšie, morfonologické, týkajú sa zvukovej realizácie tvaru, nie jeho syntaktickej hodnoty. To, že sa napr. v stredoslovenskom nárečí v inštr. sg. *feťm.* hovorí *tou dobrou ženou* a vo východoslovenskom nárečí *tu dobru ženu*, alebo že v slovenských nárečiach nom. pl. má rozmanité znenie *ľudia — ľudá — ľudie — ľudí — ľudé — ľudze* atď., nemá na syntaktickú platnosť tvaru nijaký vplyv. V tej zložke morfológie, ktorá má priamy vzťah k zvukovému materiálu, existuje značná diferenciacia medzi nárečiami navzájom i medzi nárečiami a spisovným jazykom. Pri tom všetkom zvuková rozmanitosť tvarov nenaruša dorozumenie. V sémantickej zložke morfológie, ktorá vyjadruje gramatické významy, existuje jednota. To preto, lebo táto zložka má bezprostredný a priamy vzťah k vete ako dorozumievaciemu prostriedku.

Diferenciacia jazykových prostriedkov podľa nárečí a štýlov nie je neviazaná

V oblasti, ktorá nesúvisí bezprostredne a priamo so štruktúrou vety, je diferenciácia uvoľnená. To je oblasť zvuková a slovníková.

V oblasti vetného systému a gramatických významov morfológických je nedostatok diferenciácie. Systém je rovnaký na veľkých územiach a vo všetkých štýlových útvaroch. To je nie náhoda. Syntaktický systém je viazaný priamo a bezprostredne na myslenie a je výrazom jeho štruktúry. Človek len tak hovorí, ako myslí a tak myslí, ako vidí a poznáva skutočnosť. Veta je bezprostredným a verným obrazom postupu myslenia. Tento postup je jav v širokom rozsahu nevyhnutne zospoločenš-tený. Čím je spoločnosť vývinove ďalej, sociálny charakter myšlienkového postupu sa viac a viac upevňuje a rozširuje. Na podklade spoločných hospodárskych a životných záujmov tvoria sa veľké kultúrne oblasti, na ktorých má postoj jednotlivca k spoločnosti a ku skutočnosti rovnakú formu. Zo spoločného postupu myslenia vyplýva spoločná štruktúra dorozumievacích prostriedkov, jednaká štruktúra vety a gramatických kategórií.

A predsa je vyjadrovanie i dorozumievanie svojou skladbou prebohato rozrôznené podľa prostredí, vrstiev, štýlov, jednotlivcov atď. Existuje totiž mnoho možností realizovať vetu ako dorozumievací akt pri voľbe slov a tvarov. Možností je toľko, koľko je s časom zanikajúcich a neopakovateľných konkrétnych situácií, v ktorých človek vytvára konkrétny, jedinečný a neopakovateľný dorozumievací akt. Jazykový systém pri všetkej svojej obmedzenosti, uzavretosti a viazanosti poskytuje nesmierne množstvo kombinácií. Ale všetky tieto kombinácie sa dajú uviesť na základnú vetnú jednotku a na vetné vzťahy. Vety sú rozmanité svojím vonkajším výzorom, ale rovnaké sú svojou vnútornou štruktúrou. Medzi tvarom a vnútrom vety je obdobný vzťah ako medzi vonkajšou podobou človeka a jeho cievnym systémom. Podľa výzoru je to jednotlivec X. Y., podľa cievného systému je to človek.

Jazykovo zemepisné skúmanie syntaktických javov v rámci národného jazyka a ich vzájomné porovnávanie v zemepisných i štylistických útvaroch môže priniesť nové dôležité poznatky. Závažnosť poznatkov sa zvýši, keď sa výskum rozšíri na jazyky bližšie a prípadne i vzdialenejšie príbuzné.

Nárečové syntaktické výskumy môžu viesť k sledovaniu paralelnosti medzi spoločenskými a jazykovými zmenami v omnoho väčšej miere ako skúmanie ktoréhokoľvek iného jazykového materiálu. Spôsoby vyjadrovania prostého príslušníka nárečia, genéza jeho dorozumievacieho aktu a jeho výber prostriedkov i ich spájanie môže viesť k zaujímavým štúdiám vzťahov medzi jazykom a myslením. Jazykový prejav prostého príslušníka nárečia je spontánny a je priamym reflexom skutočnosti ako obsahu dorozumievacieho aktu vo vedomí hovoriaceho. Predpokladom vedeckého poznávania je analýza skutočnosti a triedenie javov podľa všeobecných kritérií. To vedie súčasne k syntéze.

Zdá sa, že sa pri analýze jazyková skutočnosť priveľmi drobí na čiastkové útvary, ktoré sa charakterizujú nepodstatnými znakmi. Rozdiel v syntaxi spisovného jazyka a nárečí sa vystihuje tak, že sa do protikladu stavia „písanosť“ spisovného jazyka

proti „hovorenosti“ nárečí. Tieto termíny nevystihujú kvalitatívne rozdielnosti medzi syntaxou spisovného jazyka a syntaxou nárečí. Ani ďalšie znaky „nárečovosti“, ako je napr. nepripravenosť, improvizovanosť, neverejnú, spoločenská obmedzenosť, dialogičnosť, bezprostredná viazanosť na situáciu a s tým súvisiaca eliptičnosť, priama a živá citová reakcia, hojné používanie nadväzovacích slov atď. nevystihujú kvalitatívne rozdiely medzi syntaktickým systémom spisovného jazyka a nárečí. Všetky tieto vlastnosti, znaky a črty, resp. jazykové javy nimi vyvolané, sa môžu vyskytnúť a vyskytujú sa za istých okolností aj v hovorovom štýle spisovného jazyka. Aj v spisovnom jazyku možno improvizovať, hovoriť dôverne s citovým zaujatím, elipticky, dialogicky, s nadväzovacími slovami atď.

Ďalší rozdiel medzi skladbou spisovného jazyka a nárečí sa vidí v tom, že v nárečí sa využíva parataxa viac, v spisovnom jazyku naproti tomu hypotaxa. To neplatí len tak. Veď aj v spisovnom jazyku je parataxa normálny jav. A naopak aj v nárečí sú hypotaktické konštrukcie. Nemožno povedať, že by hypotaxa vznikla až v spisovnom jazyku. Zložená veta je skonštruovaná na tých istých vzťahoch, ktoré sú v jednoduchej vete, lebo ide zas len o determináciu alebo koordináciu. Vzťah vety k vete sa rovná vzťahu vetného člena k vetnému členu: veta : veta = člen : člen. Ale rozdiel medzi spisovným jazykom a nárečiami preda len je a je celkom zrejmy. V spisovnom jazyku je hypotaxa omnoho frekventovanejšia, diferencovanejšia a rozvinutejšia, ako v nárečiach. Je tu teda rozdiel ani nie tak kvalitatívny, ale skôr kvantitatívny.

Charakteristická črta nárečovej syntaxe sa vidí v slabšej viazanosti vetných členov, v možnosti ľahko postaviť vetný člen mimo vety, osamostatniť ho. To je veľmi relatívna vec. To zaiste nie je znakom osobitnej stavby nárečovej vety, ale iba dôsledkom časového postupu videnia skutočnosti alebo predmetu oznámenia. Hovoriaci vyjadruje bezprostredne jednotlivé vzťahy v tom časovom poradí, v akom si ich uvedomuje. Systém sa zachováva, len jeho realizácia sa mení.

Rozdielnosti medzi nárečím a spisovným jazykom a všetkými medziútvarmi, ako sú tzv. interdialekty, hovorový štýl, odborný štýl, umelecký štýl, možno redukovať na kvantitatívnu rovinu. Ak by sa hovorilo o protikladoch, tak by to mohli byť protiklady rozsahové, graduálne, uvedomujúce sa ako väčšia frekventovanosť istého typu v protiklade k menšej frekventovanosti, prípadne nulovej frekventovanosti v prípadoch, keď sa v spisovnom jazyku oživuje nejaký prostriedok, ktorý v nárečiach už dávno zanikol (napr. v slovenčine participiá, prechodníky), alebo keď sa v spisovnom jazyku udomáčuje výpožička z iných jazykov (napr. pasívum) a pod.

Pri úvahe o nárečovej syntaxi nie je dosť uvedomiť si, že medzi syntaxou nárečia a spisovného jazyka sú diferencie, ale treba položiť dôraz aj na zistenie charakteru diferencí. Tak sa hlbšie prenikne do problémov zemepisnej členitosti jazyka a do vzťahu horizontálne členených útvarov k útvarom členeným vertikálne. Jazyková skutočnosť je jedna, je pestro členená, organická v každom smere. Jednotlivé útvary možno adekvátne vykladať len so zreteľom na ich súvislosť s celkom. Analýza jednotlivého úseku musí vyvrcholiť v syntéze a začlenení jednotlivosti do celku.